

กระบวนการสื่อสารพุทธธรรมผ่านสื่อสังคมออนไลน์ ของพระสงฆ์ในสังคมไทย*

Buddha-dhamma Communicative Procedures via Social Media of the Monks in Thai Society

พระอัครราชิกุทธิ สิริวิฑฒโน, พระรัตนมุนี และพระครูธีรศาสตร์ไพศาล

Phra Akkharaphisut Sirivadhamo, Phra Rattanamunee and Phrakru Terasatpaisan

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์เชียงใหม่

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Chiang Rai Buddhist College, Thailand

Corresponding Author, E-mail: Akkharaphisut0956795888@gmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาหลักการสื่อสารพุทธธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา 2) ศึกษารูปแบบการสื่อสารพุทธธรรมผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ในสังคมไทย และ 3) ศึกษาวิเคราะห์จุดแข็ง จุดอ่อน ของกระบวนการสื่อสารพุทธธรรม ผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ในสังคมไทย เป็นงานวิจัยเชิงเอกสาร และสัมภาษณ์

ผลการวิจัยพบว่า

1. หลักการสื่อสารพุทธธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา พบว่าหลักการสื่อสารพุทธธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา ประกอบด้วย 1) การบอกกล่าวหรือชี้แจงสั่งจรรยาที่เป็นความจริงอันประเสริฐ ประการที่ 2 การป้องกันและแก้ไขความเข้าใจผิด ประการที่ 3 การสำรวจประชามติ
2. รูปแบบการสื่อสารพุทธธรรมผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ในสังคมไทย พบว่า รูปแบบการสื่อสารพุทธธรรมผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ในสังคมไทย ประกอบด้วยรูปแบบสื่อทัศน์ รูปแบบโสต รูปแบบโสตทัศน์
3. วิเคราะห์จุดแข็ง จุดอ่อน ของกระบวนการสื่อสารพุทธธรรมผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ในสังคมไทย พบว่า จุดแข็งคือ ทำให้เนื้อหาสารเผยแพร่ไปทั่วโลก ดีกว่าการจัดสัมมนาในห้องใดห้องหนึ่งในวงแคบแต่ถ้ากระจายไปในสื่อจะแพร่กระจาย และจุดอ่อน คือ การสื่อสารพุทธธรรมแบบ

*ได้รับบทความ: 27 กันยายน 2564; แก้ไขบทความ: 7 ธันวาคม 2564; ตอรับตีพิมพ์: 25 ธันวาคม 2564

Received: September 27, 2021; Revised: December 7, 2021; Accepted: December 25, 2021

ออนไลน์ไม่เหมือนอยู่กับบรรยายที่มีผู้คนใกล้ชิด จะได้เฉพาะคนที่สนใจจริงๆ คนที่ไม่สนใจก็จะไม่เกิดประโยชน์

คำสำคัญ: กระบวนการ; การสื่อสารพุทธธรรม; สื่อสังคมออนไลน์; สังคมไทย

Abstract

The objective of this research paper is: 1) to study the principles of Buddhist dhamma communication along the lines of Buddhism, 2) to study the patterns of communicating Buddhist dhamma via the social media of monks in Thai society, and 3) to study and analyse the strengths and weaknesses of the process of communicating Buddhist dhamma via the social media of monks in Thai society. The research is both documentary and based on interviews.

The research results showed that:

1. Study the principles of Buddhist dhamma communication along the lines of Buddhism. It was found that the principles of Buddhist dhamma communication along Buddhist lines are comprised of 1. Speaking or indicating that truth which is most sublime. 2. Prevention and correction of misunderstandings. 3. Surveying opinion.

2. Study the patterns of communicating Buddhist dhamma via the social media of monks in Thai society. It was found that the patterns of communicating Buddhist dhamma via the social media of monks in Thai society are made up of visual, audio and audio-visual formats.

3. Study and analyse the strengths and weaknesses of the process of communicating Buddhist dhamma via the social media of monks in Thai society. The strength is that it enables information to spread around the world, better than holding a seminar in a limited space in a room. If distributed in the media, it will spread. The weakness is that teaching Buddhism online is not the same as receiving it in a lecture close to people. It is only for those who are genuinely interested. People who are not interested will receive no benefit.

Keywords: Procedures; Buddha-dhamma Communicative; Social Media; Thai Society

1. บทนำ

พระพุทธศาสนาได้กำเนิดขึ้นมาในชมพูทวีป หรือประเทศอินเดีย ภายหลังจากที่เจ้าชายสิทธัตถะ ได้เสด็จออกผนวชจากศากยวงศ์ จุดมุ่งหมายของพระองค์ ก็เพื่อแสวงหาทางหลุดพ้นจากความทุกข์ โดยเวลาแสวงหาความรู้ถึง 6 ปี 1 ตรัสรู้อรุณตรัสสมาธิโพธิญาณที่ทรงค้นพบทางหลุดพ้นจากความทุกข์ ทั้งปวง ในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 ก่อนพุทธศักราช 45 ปี จึงได้พระนามว่า พุทธะพระพุทเจ้าได้ทรงอาศัย พระมหากษัตริย์อันยิ่งใหญ่ในหมู่สัตว์ เสด็จจาริกไปเพื่อเผยแผ่พระธรรมคำสั่งสอนที่ตรัสรู้แก่เวไนย สัตว์ทั้งหลาย ในเบื้องต้นนั้นพระพุทธองค์ได้เสด็จไปแสดงธรรมจักรกับปวัตตนสูตร แก่หมู่ปัญจวัคคีย์ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน (พระครูสุนทรธรรมโสภณ, 2561, หน้า 53)

ทำให้ปัญจวัคคีย์ได้ดวงตาเห็นธรรมตามที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอน จึงทำให้บังเกิดมีพระอรหันตสาวกในพระพุทธศาสนาจำนวน 60 องค์ พระองค์ทรงส่งพระสาวกทั้งหมดไปเผยแผ่ธรรมะในที่ต่างๆ โดยไม่ซ้ำกันพระพุทธเจ้าทรงวางหลักไว้ในทางส่งสาวกไปเผยแผ่ครั้งแรกว่า “พวกเธอจงเที่ยวจาริกเพื่อประโยชน์และความสุขแก่ชนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์โลกเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่หวิเวก และมนุษย์พวกเธออย่าได้ไปรวมทางเดียวกันสองรูปจงแสดงธรรมงามในเบื้องต้นงามในท่ามกลาง งามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะครบบริบูรณ์บริสุทธิ์ (พระมหาธนิต สิริวิฑฒโน, 2557, หน้า 34)

การเผยแผ่ธรรมในสมัยพุทธกาลนั้น พระพุทธองค์ทรงใช้วิธีการเผยแผ่โดยอาศัย สภาพสิ่งแวดล้อมบุคคล และวัตถุสิ่งของ รวมถึงหมู่คณะ จาริตประเพณี สามัญสำนึกอุปนิสัย และระดับภูมิปัญญาของผู้ฟัง ว่าอยู่ระดับไหนควรฟังธรรมเบาหรือหนัก ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าพระพุทธองค์ ทรงใช้วิธีการเผยแผ่อย่างสุขุม คัมภีร์ภาพอธิบายให้คนฟังได้เข้าใจอย่างแจ่มแจ้งชักจูงให้คนฟังได้สนใจอยากฟังมีจิตใจคล้อยตามรสแห่งพระธรรมเทศนามากยิ่งขึ้น การเจริญเติบโตทางด้านเทคโนโลยีและสารสนเทศ ได้ส่งผลกระทบต่อกลุ่มผู้ใช้ถึง 50 ล้านคนทั่วโลก รวมทั้งพระภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนาด้วย ทั้งในด้านที่เป็นเครื่องมือในการศึกษาค้นคว้า การทำวิจัย การเผยแผ่พระพุทธศาสนา และการสื่อสารสนทนาสั่งสอนธรรมะกับบุคคลต่างๆ เนื่องจากมีความสะดวกสบายและเป็นประหยัดรวดเร็ว ผู้สื่อข่าวของหนังสือพิมพ์คม ชัด ลึก ได้ทดลองเข้าไปในเว็บไซต์ เฟซบุ๊ก โดยค้นหาคำว่า พระ หลวงพี่ พระมหา และ phra เป็นต้น พบว่า มีพระสงฆ์ที่ใช้เฟซบุ๊ก ในการสื่อสารอยู่จำนวนมาก ขณะที่พระสงฆ์บางรูปก็ใช้ชื่อเล่น เพื่อไม่ให้ค้นพบได้ง่าย แต่ก็กลับนำรูปถ่ายของตัวเองแสดงไว้ในเฟซบุ๊ก พระภิกษุส่วนมากใช้ในทางที่ เหมาะสมต่อสมณะสาธูป เป็นประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนา แต่ก็มีพระภิกษุสามเณรส่วนหนึ่งที่ใช้ระบบสื่อสังคมออนไลน์ (Online Social Media) เช่น อีเมล เฟซบุ๊ก แชน ฯลฯ ในทางที่ไม่เหมาะสม สร้างความไม่สบายใจแก่พุทธศาสนิกชน บางกลุ่มจนมีการร้องเรียนตั้งปรากฏเป็นข่าว จากการขยายตัวอย่างรวดเร็วของเครือข่ายสังคมทำให้ผู้คนทั่วโลกที่ไม่ว่าจะอยู่ในสถานะหรือกลุ่มใดรวมถึงกลุ่มพระสงฆ์ต่างก็ต้องปรับตัวเพื่อเตรียมรับผลกระทบ

จากอิทธิพลของเครือข่ายสังคมที่อาจจะมั่งคั่งในด้านสว่างและด้านมืดตามมาพร้อมๆ กัน ในปี พ.ศ. 2553 เฟซบุ๊ก เป็นเครือข่ายสังคมที่ได้รับความนิยมเป็นอันดับหนึ่งทั้งของโลกและของประเทศไทยแต่ก่อนหน้านั้นเครือข่ายสังคมอันดับหนึ่งของไทยคือ ไฮไฟว์ ณ วันที่ 12 พฤศจิกายน 2553 ผู้เขียนได้เข้าไปดูความคิดเห็นของสมาชิกเฟซบุ๊กที่เว็บ “ปรากฏว่ามีสมาชิก 550 ล้านคนทั่วโลกและประมาณ 6 ล้านคนในประเทศไทย ไม่เพียงฆราวาสเท่านั้นที่ใช้เครือข่ายสังคมแต่พระสงฆ์ก็มีการนำเครือข่ายสังคม ไปประยุกต์เพื่อพัฒนาพระพุทธศาสนาให้เข้ากับสังคมยุคใหม่และคนใช้ไอทีรวมถึง การรักษาพระพุทธศาสนาให้อยู่คู่สังคมได้อย่างยาวนานไม่ว่ายุคสมัยหรือเทคโนโลยีจะเปลี่ยนแปลงไปมากน้อยเพียงใดก็ตาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการนำธรรมะเข้าถึงกลุ่มคนในรุ่นวาย และแซด (Gen Y and Gen Z) ที่เติบโตมาพร้อมกับเทคโนโลยี ก็ทำได้ง่ายขึ้น อนึ่ง หากพระสงฆ์ล้าหลังเรื่องเทคโนโลยีหรือไม่มีการปรับตัวนำเทคโนโลยีไปใช้ก็อาจจะเป็นไปได้ว่าพระพุทธศาสนามีโอกาสที่จะค่อยๆ เลือนหายไปจากสังคมสมัยใหม่ที่ผู้คนส่วนใหญ่อยู่ในโลกอินเทอร์เน็ต แต่ในทางตรงกันข้ามก็มีการวิพากษ์วิจารณ์กันมากกว่าการที่พระสงฆ์ใช้เครือข่ายสังคมนั้นมีพระสงฆ์บางกลุ่มที่ใช้เครือข่ายสังคมไม่เหมาะสม (เกษณี สุขจิตต์ติกาล, 2560, หน้า 14)

ทั้งนี้ทางสำนักเลขาธิการมหาเถรสมาคม ระบุว่าใช้เฟซบุ๊กเผยแพร่ธรรมะได้แต่ไม่ควรใช้ในเรื่องส่วนตัวโดยเฉพาะกับผู้หญิง ในทางตรงกันข้ามก็มีเสียงสะท้อนอีกส่วนหนึ่งที่เห็นด้วยและยอมรับต่อการใช้สื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ โดยให้เหตุผลสนับสนุนและมุ่งประเด็นที่ความเหมาะสมและประโยชน์ การใช้ระบบสื่อสังคมออนไลน์อย่างไรก็ตามประเด็นการใช้เครือข่ายสังคมของพระสงฆ์ยังคงเป็นประเด็นที่โต้แย้งกันอยู่ทำให้สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ต้องรีบพิจารณาแก้ไขปัญหาดังกล่าวรวมถึงอาจจะต้องพิจารณาเรื่องพระธรรมวินัยของพระสงฆ์ด้วย เพราะในพระธรรมวินัยนั้นมิได้กล่าวถึงเรื่องการใช้เครือข่ายสังคม ในทางฆราวาสนั้นอาจจะเปรียบเทียบพระธรรมวินัยได้กับกฎหมายบ้านเมือง โดยต้องมีการปรับปรุงแก้ไขให้เท่าทันกับเหตุการณ์บ้านเมืองรวมถึงเทคโนโลยีที่เปลี่ยนแปลงไปเป็นระยะๆ เพื่อให้ 20 กฎหมายทันสมัยและครอบคลุมประเด็นดังกล่าว โดยสามารถคุ้มครองผู้ตกเป็นเหยื่อและ ลงโทษผู้กระทำความผิดได้อย่างชัดเจนและรวดเร็ว ในการนำเครือข่ายสังคมไปใช้ของพระสงฆ์ (เกษม อุทยานิน, 2559, หน้า 153)

เมื่อสังคมมีการเปลี่ยนแปลงไป ประกอบไปด้วยปัญหาต่างๆ ความเจริญทางเทคโนโลยีการสื่อสารสมัยใหม่ คือ สังคมออนไลน์ เข้ามามีบทบาทเป็นอย่างมาก ทำให้การเผยแพร่ธรรมะของพระสงฆ์ไทยในยุคปัจจุบันเปลี่ยนแปลงไปด้วยทั้งรูปแบบและวิธีการ ตลอดทั้งการประยุกต์เนื้อหาสาระ ให้เข้ากับเหตุการณ์ปัจจุบันพระสงฆ์ไทยทำหน้าที่การเผยแพร่พุทธธรรมเพื่อประโยชน์แก่สังคมในยุคปัจจุบันมีรูปแบบ และวิธีการและพฤติกรรมที่นำเสนอที่แตกต่างกัน เช่น การโพสต์รูปภาพ การอัปโหลดวิดีโอ การแชร์ และการแสดงความคิดเห็นพระนักเผยแผ่ธรรมะรูปหนึ่ง มีรูปแบบและวิธีการนำเสนอเนื้อหาที่แตกต่างกันไป เพราะได้แสดงบทบาทในฐานะนักสื่อสารมวลชน มีการบูรณาการเนื้อหาสาระให้เข้ากับเหตุการณ์ปัจจุบัน

และใช้สื่อออนไลน์ให้เกิดประโยชน์สังคมออนไลน์ก็ไม่ต่างกับสังคมทั่วไป ปรากฏกิจกรรม ได้หลายรูปแบบ เช่น ในเฟซบุ๊ก จะพบในรูปแบบสื่อทัศน ได้แก่ หนังสือพิมพ์ บทความ และภาพนิ่ง รูปแบบสื่อโสต (พระธรรมกิตติวงศ์, 2558, หน้า 94) ได้แก่ สื่อที่มีแต่เสียงนำเสนอ เช่น ไฟล์เสียง audio mp3 wave รูปแบบสื่อโสตทัศน ได้แก่ วิทยุโทรทัศน์ ภาพยนตร์ วีดีโอ วีดีโอดีสก์ ทั้งฟังและมองเห็น ตลอดจนถึงหลัก พุทธธรรมของคนที่น่าสนใจและต้องการศึกษา สารธรรมแบบกระทัดรัด รวดเร็วทันใจ ต้องเข้าไปศึกษาใน เฟซบุ๊ก ถ้าต้องการสารธรรมแบบยาววิชาการ เนื้อหาครบถ้วน มีแหล่งที่มาอ้างอิง ต้องเข้าไปศึกษาใน เว็บไซต์ ถ้าต้องการดูคลิปวีดีโอ ทั้งภาพและเสียงต้องเข้าไปศึกษาในยูทูปในสมัยปัจจุบันนี้ วาจาบางประโยค ที่ได้ยินแล้วรู้สึกขอกข์ระกำใจมากก็คือ อยากรู้คอมพิวเตอร์ให้ถามพระ ถ้าอยากรู้ธรรมะให้ถามโยม มีญาติโยมที่เป็นนักปฏิบัติจำนวนมาก ทั้งฆราวาสและแม่ชี เปิดสำนักสอนอย่างเป็นทางการ มีลูกศิษย์กัน มาก โดยเฉพาะยุคนี้รู้สึกว่าจะเป็นยุคของแม่ชี แม่ชีที่มีชื่อเสียงอยู่ในยุทธจักรอย่างแม่ชีคันสนีย์ แม่ชีทศพร แม่ชีมนิรา ฯลฯ ท่านทั้งหลายเหล่านี้ สามารถเผยแผ่ธรรมและเป็นที่ศรัทธา ส่วนหนึ่งเพราะว่าท่านเป็น เพศหญิง ผู้หญิงจะเข้าไปพูดคุยและระบายความทุกข์ได้สะดวกกว่าพระ (พระจักรพงษ์ วิสุทธีโล, 2558, หน้า 4)

ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงศึกษา พฤติกรรมการสื่อสารพุทธธรรมที่ประกอบไปด้วยการโพสต์ภาพ อัฟโหลดวีดีโอ การแสดงความคิดเห็น การตอบปัญหา การสื่อสารกับกลุ่มบุคคล การสนทนา การหาข้อมูล ข่าวสาร การแชร์ และกระบวนการสื่อสารพุทธธรรม อาทิเช่น ผู้ส่งสาร สาร ช่องทาง ผู้รับสาร มีความ สำคัญอย่างไร และมีขั้นตอนกระบวนการสื่อสารอย่างไรบ้าง ตลอดจนถึงรูปแบบการสื่อสารพุทธธรรมผ่าน สื่อสังคมออนไลน์ ของพระสงฆ์ในสังคมไทยที่ใช้ในการประกาศพระศาสนา ผ่านทางช่องทาง เฟซบุ๊ก ยูทูป เว็บไซต์ ให้เกิดประโยชน์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เพราะหากจะใช้วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนา แบบเดิมอาจเข้าไม่ถึงสังคมยุคใหม่หรือคนรุ่นใหม่ ซึ่งโน้มเอียงไปทางบริโภคนิยม มากขึ้นทุกวัน สืบต่อไป

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาหลักการสื่อสารพุทธธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา
2. เพื่อศึกษารูปแบบการสื่อสารพุทธธรรมผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ในสังคมไทย
3. เพื่อศึกษาวิเคราะห์จุดแข็ง จุดอ่อนของกระบวนการสื่อสารพุทธธรรม ผ่านสื่อสังคมออนไลน์

ของพระสงฆ์ในสังคมไทย

3. วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยเรื่องกระบวนการสื่อสารพุทธธรรม ผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ในสังคมไทยมี ระเบียบวิธีวิจัยดังนี้

1. รูปแบบการวิจัย เป็นการวิจัยแบบผสมผสาน (Mix method) ทั้งเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) การวิจัยในเชิงเอกสาร (Documentary Research) และการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) เพื่อประมวลองค์ความรู้ ศึกษาแนวคิดหลักการสื่อสารพุทธธรรม ตามแนวทางพระพุทธศาสนา และรูปแบบการสื่อสารพุทธธรรมผ่านสื่อสังคมออนไลน์ ตลอดจนถึงจุดแข็ง จุดอ่อนของกระบวนการสื่อสารพุทธธรรม ผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ในสังคมไทย โดยสัมภาษณ์ออนไลน์ ประกอบด้วย เฟซบุ๊ก ยูทูป และ เว็บไซต์
2. ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key-Informant) ที่เป็นกลุ่มตัวแทนของพระนักเผยแผ่พระพุทธศาสนา ในสื่อสังคมออนไลน์ เช่น เฟซบุ๊กของพระมหาภูมิจัย วชิรเมธี พระมหาสมชาย ฐานวุฑโฒ พระไพศาล วิสาโล พระพุทธทาสภิกขุ ในส่วนทางด้านยูทูปของพระมหาสมปอง ตาลปุตโต พระราชธรรมนิเทศ (พยอม กลยาโณ) ตลอดจนถึงเว็บไซต์ของ <http://www.bodhiyalai.org> <http://www.buddhadasa.com> <http://www.mcu.ac.th/>
3. จัดประชุม Focus Group เพื่อให้งานทดลองผลึกโดยมีผู้ทรงคุณวุฒิ และผู้เชี่ยวชาญดังนี้คือ ผู้ทรงคุณวุฒิทางด้านพระพุทธศาสนา ประกอบด้วย พระครูสิริปริยัตยานุศาสน์ พระครูสมุห์อินทรวงศ์ อัสสราภณี, ดร. ผู้ทรงคุณวุฒิทางด้านคอมพิวเตอร์ ประกอบด้วย รศ.ดร.ตรัสพงศ์ ไทยอุบลมภ์ ดร.นราธิป เทียงแท้ ผศ.ดร.ศันสนีย์ เอื้อพันธ์วิริยะกุล ผู้ทรงคุณวุฒิทางด้านเทคโนโลยีการสื่อสาร ประกอบด้วย รศ.ดร.วิทยา ดำรงเกียรติศักดิ์ รศ.จักรภพ วงศ์ละคร ผศ.ดร.วรวิทย์ นิเทศศิลป์ ผู้ทรงคุณวุฒิทางด้านจิตวิทยา รศ.ดร.นรินทร์ชัย พัฒนพงศา พนมธรรม อมรเลิศวิทย์
4. เครื่องมือการวิจัย ประกอบด้วย แบบสอบถาม แบบสัมภาษณ์ การประชุมกลุ่มย่อย Focus Group
5. การเก็บรวบรวมและการวิเคราะห์ข้อมูล ดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลหรือศึกษาในลักษณะของการวิจัยสำรวจออนไลน์และประชุมกลุ่มย่อย โดยดำเนินการในลักษณะดังต่อไปนี้ 1) ศึกษารวบรวมเอกสารแนวคิดทฤษฎีหลักการสื่อสารตามแนวพระพุทธศาสนา 2) ศึกษารูปแบบการสื่อสารพุทธธรรม โดยวิธีการสำรวจจากเฟซบุ๊ก ยูทูป และ เว็บไซต์ของพระนักเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสื่อสังคมออนไลน์ 3) วิเคราะห์จุดแข็ง จุดอ่อน ของกระบวนการสื่อสารพุทธธรรม ผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ในสังคมไทย โดยจัดประชุม Focus Group นำองค์ความรู้ที่ตกผลึก จากผู้ทรงคุณวุฒิ มาวิเคราะห์และสังเคราะห์ จนเกิดองค์ความรู้ใหม่ 4) นำองค์ความรู้ที่ได้จากการสังเคราะห์ที่เป็นจุดแข็ง ทั้งรูปแบบและกระบวนการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ในสื่อสังคมออนไลน์ นำไปใช้ให้เกิดประโยชน์มากที่สุด และปรับปรุงแก้ไขกระบวนการที่เป็นจุดอ่อนเพื่อไม่ให้เป็นช่องทางทำให้เกิดปัญหาได้ในอนาคต ตลอดจนถึงพัฒนาและแก้ไขปรับปรุงรูปแบบและกระบวนการสื่อสารพุทธธรรมให้เป็นไปตามยุคสมัย

4. สรุปผลการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับกระบวนการสื่อสารพุทธธรรมผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ในสังคมไทย สามารถสรุปผลได้ดังนี้

1. หลักการสื่อสารพุทธธรรมตามแนวพระพุทธศาสนา ผลการวิจัยพบว่า หลักการสื่อสารพุทธธรรมตามแนวพระพุทธศาสนาประกอบด้วย 1) การบอกกล่าวหรือชี้แจงสังฆธรรมที่เป็นความจริงอันประเสริฐ คือ อริยสัจ 4 ทั้งที่เป็นสมมุติสัจจะ และปรมาตสัจจะแก่เวไนยสัตว์บุคคลผู้ที่สมควรบรรลุแก่ธรรม เช่น ทรงแสดงพระธัมมจักกัปปวัตตนสูตร และอนัตตลักขณสูตร แก่ปัญจวัคคีย์ทั้ง 5 เพื่อเป็นการชี้แจงบอกกล่าวหลักธรรมทางสายกลางในการดำเนินชีวิต และทรงแสดงหลักธรรมอนัตตลักขณสูตร และพุทธองค์ทรงประกาศ พระศาสนาตลอดมาจนถึงหลักธรรมที่สุดคือ ความไม่ประมาทในชีวิต เป็นต้น ประการที่ 2 การป้องกันและแก้ไขความเข้าใจผิดที่ เป็นผลสืบเนื่องจากการที่พระองค์ทรงประกาศพระศาสนาด้วยสัจจะแห่งความเป็นจริง พระองค์ทรงแสดงพระธรรมเทศนาที่เป็นการป้องกันความเข้าใจผิดคลาดเคลื่อน ดังเช่น แสดงอาทิตตปริยายสูตร โปรดชฎิล 3 พี่น้องให้ระลึกถึง ไฟ 3 ประเภทที่อยู่ใกล้ตัวเราคือ ไฟ คือ ราคะไฟ คือ โทสะ คือ โมหะ ทรงสอนให้ตรงกับความถนัด และความสนใจของชฎิล พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า ไม่ว่าจะทรงแสดงที่ใด และแก่ใครย่อมมีจุดหมายเป็นแนวเดียวกัน คือ มุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจ ในสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง แล้วให้มีทัศนคติ และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างถูกต้อง ในทางที่เป็นประโยชน์ทั้งแก่ตน และบุคคลอื่น ทรงสอนให้ตรงกับระดับสติปัญญา และระดับชีวิตของชฎิล ข้อสำคัญยิ่งอย่างหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าทรงคำนึงถึงในการทรงสอน คือ ความยิ่ง และหย่อนแห่งอินทรีย์ของผู้ฟัง ทรงพิจารณาว่าผู้ฟังมีสติปัญญาอยู่ในระดับใด ได้รับการศึกษาอบรมมาในทางใดมากน้อยเพียงไหน ดำรงชีวิตอยู่อย่างไร จะต้องแสดงเรื่องอะไรเขาจึงจะรู้เข้าใจ สามารถนำไปใช้เป็นคุณประโยชน์แก่ชีวิตของเขาได้ เป็นต้น ประการที่ 3 การสำรวจประชามติ ทำให้ทราบถึงการประชาสัมพันธ์ถึงนโยบาย วัตถุประสงค์ การดำเนินงาน และผลงานหรือกิจกรรมต่างๆ ตลอดจนความเคลื่อนไหว และต้องอยู่บนรากฐานความจริง ไม่มีการหลอกลวง หรือให้ข่าวสารที่เป็นเท็จโดยเด็ดขาด เพราะพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนาแก่พระสงฆ์สาวกเป็นประจำทุกวัน

2. รูปแบบการสื่อสารพุทธธรรมผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ในสังคมไทย พบว่า รูปแบบการสื่อสารพุทธธรรมผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ในสังคมไทย ประกอบด้วย รูปแบบสื่อทัศน รูปแบบโสต รูปแบบโสตทัศน ที่สำคัญต้องมีองค์ประกอบของรูปแบบการสื่อสารพุทธธรรมคือ เนื้อหาธรรมะถูกต้อง ถูกใจ สมสมัยและได้ประโยชน์สำหรับผู้รับสาร มีการนำเสนอที่ตรงเป้าหมาย เข้าใจง่าย ตัวผู้สื่อสารธรรมจำต้องเป็นผู้รู้ดี มีความชำนาญในการเผยแพร่ และรูปแบบต้องมีความเชื่อมโยงและสัมพันธ์และดำเนินตามกระบวนการสื่อสารพุทธธรรมคือ รูปแบบต้องมีเจตนาการสื่อสารพุทธธรรมต้องเด่นชัด รูปแบบต้องมีการสื่อสารพุทธธรรมต้องโดนใจ ตลอดจนถึง รูปแบบต้องเนื้อหาการสื่อสารพุทธ

ธรรมต้องโดดเด่น และรูปแบบการสื่อสารพุทธธรรมต้องมีความเชื่อมโยงเกี่ยวกับองค์ประกอบของกระบวนการสื่อสารพุทธธรรม อีกประการหนึ่งองค์ประกอบของกระบวนการสื่อสารพุทธธรรมนั้นสำคัญอย่างยิ่งเพราะรูปแบบจะสมบูรณ์หรือไม่ขึ้นขึ้นอยู่กับผู้ส่งสาร สาร ช่องทาง และผู้รับสาร และท้ายที่สุดต้องมีการประเมินตรวจสอบรูปแบบการสื่อสารพุทธธรรม ด้วยการตรวจสอบจากจากความมั่นคงและความคงอยู่ของเฟซบุ๊ก ยูทูป เว็บไซต์ และการประเมินตรวจสอบการ Like อย่างน้อย 2 ปีขึ้นไปและการ Share เป็นต้น

3. วิเคราะห์จุดแข็ง จุดอ่อน ของกระบวนการสื่อสารพุทธธรรม ผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ ในสังคมไทย พบว่า วิเคราะห์จุดแข็ง จุดอ่อน ของกระบวนการสื่อสารพุทธธรรม ผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ ในสังคมไทย ได้ทราบถึงจุดแข็งกระบวนการสื่อสารพุทธธรรมผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ ในสังคมไทย คือ ทำให้เนื้อหาสารเผยแพร่ไปทั่วโลก ดีกว่ามาจัดสัมมนาในห้องใดห้องหนึ่งในวงแคบ แต่ถ้ากระจายไปในสื่อมันจะแพร่กระจายกว้างขวางไปหมด พูดกันง่ายๆ ห้องประชุมหนึ่ง จะบรรจุได้แค่ห้าพันถึงหนึ่งหมื่นคน แต่สื่อพวกนี้มันสามารถไปได้เป็นแสน เป็นล้านคน ก็ยังได้ถ้ามันเป็นประโยชน์คือการเสวนาในเรื่องที่เป็นประโยชน์เหมือนกับในเฟซบุ๊ก ยูทูป เว็บไซต์ มีผู้สนใจและตั้งกระทู้ถามกันเป็นจำนวนมาก ถ้าเป็นอย่างนี้แสดงว่ามากกว่าห้องประชุม ที่วัด ที่ศาลา ริมหาด ก็สู้ไม่ได้แน่นอน จุดอ่อนกระบวนการสื่อสารพุทธธรรมผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ในสังคมไทย คือการสื่อสารพุทธธรรมผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ ในสังคมไทยไว้ดังนี้คือ รูปแบบการสื่อสารไม่เหมือนอยู่กับเผชิญหน้ากันแบบสดๆ บรรยายกันแบบสดๆ อารมณ์ร่วมมันจะแรงกว่า ถ้าอารมณ์ร่วมมันแรงมันจะได้รับประโยชน์มากกว่า เราไปทำแบบนั้นมันก็จะได้เฉพาะคนที่สนใจจริงๆ คนที่ไม่สนใจก็จะไม่เกิดประโยชน์ นี่ก็คือเป็นจุดด้อยในการหาทางหาผู้บรรยาย ผู้บรรยายไม่ได้สังเกตว่ามีใครนั่งฟังอยู่บ้าง ถ้าสังเกตอยู่ก็ล่องจูงใจจูงอารมณ์เต็มๆ ได้ เพราะมันเห็นกันจะๆ อารมณ์ร่วมมันแรงมันสูง ถึงแม้ว่าจะมีจำนวนน้อย สื่อทางออนไลน์ไม่ได้ แต่ก็เกิดประโยชน์จริงๆ ที่ว่าโดนใจเข้าไปเลยมีอยู่บ้างและการบรรยายธรรม ถ้าหากว่าเกิดข้อผิดพลาด หรือตอบปัญหาแบบผิดๆ ก็กระจายไปได้ไวเช่นกัน

5. อภิปรายผลการวิจัย

จากการศึกษางานวิจัยเรื่อง กระบวนการสื่อสารพุทธธรรมผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ในสังคมไทย ซึ่งสามารถอภิปรายผลได้ดังนี้คือ การใช้เทคโนโลยีกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนา พบว่า การนำเทคโนโลยีมาใช้เครื่องมือนี้ให้เกิดประโยชน์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เพราะหากจะใช้วิธีการเผยแผ่พุทธศาสนาแบบเดิมอาจเข้าถึงสังคมยุคใหม่หรือคนรุ่นใหม่ก็เป็นได้ เพราะสังคมสมัยปัจจุบัน ประชาชนไม่ค่อยมีเวลาไปปฏิบัติธรรม การเผยแผ่พระธรรมคำสอนผ่านสื่ออินเทอร์เน็ตจึงเป็นอีกทางเลือกหนึ่งที่สามารถทำให้เข้าถึงประชาชนได้ง่ายและกว้างขวางมากที่สุด ไม่จำกัดเวลาและสถานที่ ผู้ใช้อยู่ที่ไหนเวลา

ใดก็สามารถที่จะเข้าไปศึกษาพระธรรมคำสอนได้ตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็นที่ทำงาน ที่บ้าน หรืออยู่ในต่างประเทศก็ตาม นอกจากนั้น สื่ออินเทอร์เน็ตยังสามารถนำเสนอได้ทั้งข้อความ ภาพ เสียง วิดีโอ และสามารถสนทนาโต้ตอบกับผู้ชมได้ ด้วยเหตุนี้เององค์กรต่างๆ ทั่วโลกจึงหันมาใช้บริการอินเทอร์เน็ตจำนวนมาก จากข้อมูลของ Internet World Stats Usage and Population Statistics รายงานว่า จากประชากรทั่วโลกจำนวน 6,710,029,070 (หกพันเจ็ดร้อยสิบล้านสองหมื่นเก้าพันเจ็ดสิบคน) มีผู้ใช้งานอินเทอร์เน็ตมากถึง 20,783,419 (ยี่สิบล้านเจ็ดแสนแปดหมื่นสามพันสี่ร้อยสิบเก้าคน) และงานวิจัยอีกเรื่องคือ ยุทธศาสตร์การทำงานเผยแผ่ของคณะสงฆ์ไทย พบว่า การทำงานของคณะสงฆ์โดยเฉพาะงานด้านการเผยแผ่ ที่ได้ว่าเป็นบทบาทหลักของคณะสงฆ์และมีความโดดเด่นมาโดยตลอดมิทำให้สังคมมีคุณธรรม มีศีลธรรม สังคมมีความสงบสุขร่มเย็น เด็กๆ มีสัมมาคารวะต่อผู้หลักผู้ใหญ่ ลูกๆ มีความกตัญญูต่อพ่อแม่ ปู่ย่าตายาย ปัญหาต่างๆ ในสังคมมีน้อย แม้ปริมาณพระสงฆ์จะมีน้อย สื่อการสอน เพื่อการเผยแผ่ มีน้อย เช่น ไม่มีหนังสือพิมพ์ ไม่มีวิทยุ ทีวี อินเทอร์เน็ต อย่างสมัย ทุกวันนี้ แต่การทำงานค่อนข้าง มีคุณภาพ พระสงฆ์มีอุดมการณ์ในการทำงาน มีทิศทางการทำงาน ที่ชัดเจนแต่เพราะสื่อทั้งหลายไม่ส่งผลต่อการทำงานเผยแผ่ธรรมะ ตรงกันข้ามอาจเป็นอุปสรรคต่อการเผยแผ่ธรรมะด้วยซ้ำไปในที่นี้ผู้เขียนขออนุญาตนำเสนอยุทธศาสตร์การทำงานเผยแผ่ของคณะสงฆ์

6. ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะที่ได้จากการวิจัย

1.1 รูปแบบการสื่อสารพุทธธรรมผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ในสังคมไทยที่อยู่ในสื่อสังคมออนไลน์ปรากฏในเฟซบุ๊ก ยูทูป เว็บไซต์ ในเวลาที่เผยแพร่แล้วนั้นควรมีเชิงอรรถของเอกสารด้วย มีแหล่งอ้างอิงของพุทธวจนะนั้นๆ ด้วย เพื่อความเชื่อมโยงใสศรัทธา และง่ายต่อการสืบค้นข้อมูลต่อผู้ที่ต้องการศึกษาหลักธรรมอย่างละเอียดลึกซึ้ง และที่สำคัญที่สุดคือควรบอกด้วยว่าเอามาจากพระไตรปิฎกเล่มไหน

1.2 ผู้ดูแลเว็บไซต์หรือเพจควรจะไปด้วยบุคคลอย่างน้อย 2 ท่านขึ้นไป แต่ละท่านควรที่จะเป็นผู้รู้ในเรื่องพระพุทธศาสนา เช่น ด้านการปฏิบัติธรรม ควรจะมีผู้รู้ในเรื่องนี้ดี ด้านความรู้วิชาการ ควรมีผู้ให้คำตอบปรึกษาในด้านนี้เฉพาะ ด้านพิธีกรรมก็ควรมีโดยเฉพาะทาง พระนักพัฒนาก็ควรมีเพื่อให้คำแนะนำในการจัดการชีวิตหรือของใช้ที่บ้าน ซึ่งผู้ดูแลควรมีความรู้เฉพาะทางหรือเอ็ดทักเคะเรื่องนั้นๆ ถ้าผู้ดูแลเว็บหรือเพจประกอบด้วยความรู้ทุกเรื่องแล้วยิ่งดีเป็นอย่างมาก เพราะกลุ่มบุคคลที่กำลังศึกษาอยู่นี้ ส่วนใหญ่จะใช้เวลากับการศึกษาและทำงาน พอกลับถึงบ้านก็อาจใช้เวลาค่าเข้าอินเทอร์เน็ตเพื่อผ่อนคลายความเหนื่อยล้า ความเครียดที่สะสมมาทั้งวัน ด้วยการให้คำตอบของผู้ดูแลเว็บไซต์และเพจที่คอยการแนะนำหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้กับชีวิตจริงได้อย่างเหมาะสมมากที่สุด

2. ข้อเสนอแนะเพื่อการศึกษาวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรมีการศึกษาวิจัยเรื่อง เปรียบเทียบรูปแบบการสื่อสารพุทธธรรมผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ในสังคมไทย กับสังคมตะวันตก

2.2 ควรศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบการสื่อสารพุทธธรรมผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์กรณีศึกษาหลวงพ่อบุทธทาสภิกขุกับพระราชาธรรมนิเทศ (พยอม กัลยาโณ)

7. องค์ความรู้ที่ได้รับ

องค์ความรู้ที่ได้คือ นำจุดแข็งของกระบวนการสื่อสารพุทธธรรมผ่านสื่อสังคมออนไลน์ไปใช้ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแต่ละกลุ่มวัยได้อย่างเหมาะสม เช่น

1. กลุ่ม Generation Z มีอายุอยู่ระหว่าง 6-10 ปี คือ กลุ่มที่มีอายุน้อยที่สุด ซึ่งเกิดและเติบโตมาพร้อมกับยุคเทคโนโลยี Digital เป็นพวกที่มีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยี เด็กกลุ่มนี้มีความต้องการใช้เทคโนโลยีสูงมาก เพราะนอกจากจะเป็นผู้ใช้แล้ว ยังเป็นผู้สร้าง หรือตัดแปลงเทคโนโลยีเพื่อตอบสนองความต้องการของตัวเองได้ด้วย ชอบความเป็นอิสระ ความเป็นส่วนตัว นิยมที่จะใช้ Social Networking เพื่อเรียนรู้เรื่องราวต่างๆ คนรุ่นนี้มาพร้อมกับวัฒนธรรมที่แปลกใหม่ และมีความยืดหยุ่นในการปรับตัวกับวัฒนธรรมที่เปลี่ยนไปยอมรับการอยู่กินก่อนแต่งไม่เชื่อศาสนา ไม่ค่อยเชื่อฟังพ่อแม่ มีความเป็นตัวของตัวเองมาก คนรุ่นนี้เห็นการพัฒนาของ video game, computer, internet, ธุรกิจ dot com, Hip Hop และเกี่ยวข้องกับภาระบาตของ AIDS

รูปแบบธรรมะกลุ่มนี้ควรเป็นแบบดังนี้ คือ การที่เราจะเข้าถึงเด็กกลุ่มนี้ได้ เราควรจะไปปรับสื่อออนไลน์ให้เป็นแบบเข้าใจง่าย อาจจะประยุกต์หลักธรรมคำสอนให้ทันสมัยยิ่งขึ้น เช่น นิทาน การ์ตูน วิดีโอ แอนิเมชัน รวมถึง สอดแทรกสาระธรรมะเข้าไปด้วย ควรเป็นสื่อที่ดูง่ายไม่ซับซ้อนทำออกมาให้เข้าใจง่าย และดูสนุก

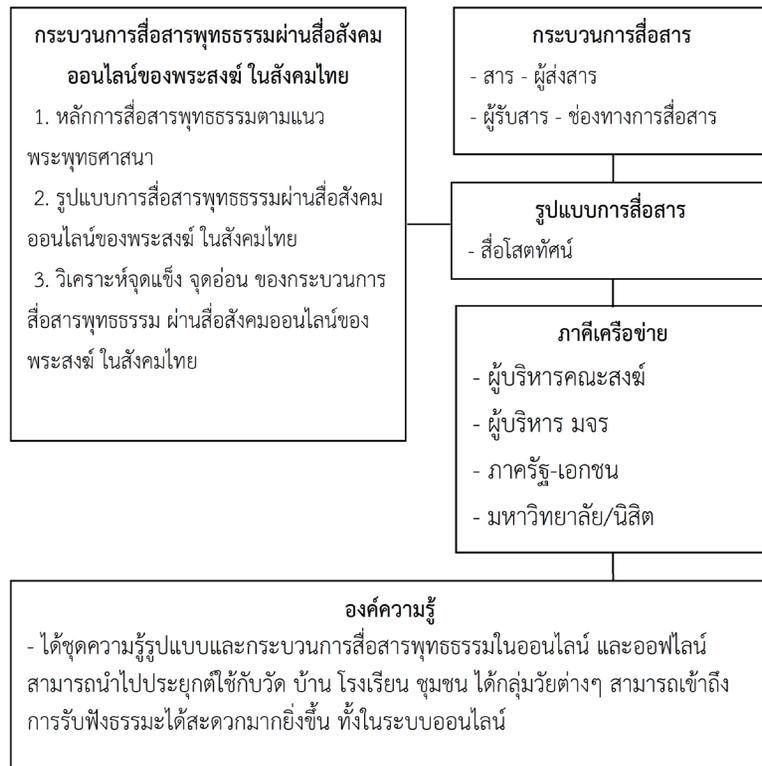
2. กลุ่ม Generation Y และ Generation D (Digital) มีอายุระหว่าง 15-30 ปี คือ กลุ่มวัยรุ่น นักเรียน นักศึกษา และกลุ่มวัยเริ่มทำงาน (First Jobber) กลุ่มนี้เติบโตมาพร้อมๆ กับการพัฒนาเทคโนโลยี การสื่อสาร (IT) สมัยใหม่ที่มีการขยายตัวอย่างรวดเร็ว ส่งผลถึงชีวิตของพวกเขา ที่เห็นชัดเจนก็คือโทรศัพท์มือถือ Analog กับ Web 1.0 ซึ่งเป็นยุคเริ่มต้นของการสื่อสารแบบไร้สาย ดังนั้น คนรุ่นนี้จึงนิยมการเปลี่ยนแปลงแบบก้าวกระโดด ชอบความทันสมัยของเทคโนโลยีดิจิทัลจะใช้เพื่อความบันเทิงและการติดต่อสื่อสารระหว่างกลุ่มเพื่อน เช่น เล่นเกมส์ Download เพลง ภาพหรือวิดีโอต่างๆ อย่าง Facebook, YouTube, Website คนกลุ่มนี้จึงเป็นกำลังสำคัญในการสร้างรากฐานให้แก่สังคมในปัจจุบัน ซึ่งต่อไปในอีก 10-20 ปีข้างหน้า พวกเขาที่จะก้าวขึ้นไปปรับผิชอบดูแลสิ่งที่ตนสร้างขึ้นมาจาก Generation X

รูปแบบธรรมะกลุ่มนี้ควรเป็นแบบดังนี้คือ สมัยปัจจุบันเทคโนโลยีได้เข้ามามีบทบาทสำคัญกับ กลุ่มนี้เป็นอย่างมาก และได้รับ อิทธิพล อย่างกว้างขวาง สื่อทางอินเทอร์เน็ต เฟซบุ๊ก อินสตราแกรม และทวิตเตอร์ จึงเข้าถึงได้มากที่สุด

3. กลุ่ม Generation X มีอายุระหว่าง 30-45 ปี คือ กลุ่มคนวัยทำงาน นักวิชาการ ผู้เชี่ยวชาญ นักการเมือง นักสื่อสารมวลชน เป็นกลุ่มที่รับเทคโนโลยีแบบผู้ใช้ (User + Consumer) เป็นส่วนมาก จะใช้ประโยชน์ในการสืบค้นหาข้อมูลข่าวสาร ติดต่อสื่อสารกับลูกค้าโดยการใช้เป็นเครื่องมือทางการสื่อสาร การตลาด การค้นหาความรู้ การอ่านข่าวสารประจำวัน เช่น Wikipedia, Google Earth, Twitter, Webblog, Website ของสำนักข่าวต่างๆ นอกเหนือไปจากการใช้งาน ที่แตกต่างกันตามช่วงวัยแล้ว รูปแบบของการใช้ประโยชน์จาก Social Networking ก็ได้ขยายไปยังกิจกรรมต่างๆ เป็นต้น

รูปแบบธรรมะกลุ่มนี้ควรเป็นแบบดังนี้คือ เนื่องจากมีกลุ่มเป้าหมายค่อนข้างกว้าง กลุ่มนี้ บางกลุ่ม สามารถเข้าถึงด้วยวิธีที่แตกต่างกัน เช่น สื่อธรรมะสำหรับคนทำงาน ให้เป็นธรรมะเกี่ยวกับชีวิตประจำวัน การทำงานที่เขาต้องพบเจอ ความทุกข์ในงาน การทำสมาธิ ระหว่างการทำงาน เพื่อคลายทุกข์ นักวิชาการ ควรต้องเป็นสื่อที่ละเอียดลงลึกไปถึงการอ้างอิงในพระไตรปิฎกต่างๆ เหตุและผล ที่มาที่ไป อย่างชัดเจน นักการเมือง มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาประเทศ ส่วนตัวผมอยากจะเสนอสื่อในลักษณะที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็ง มีคุณธรรม เมตตาต่อกัน เอื้อเฟื้อต่อกัน อาณิสสรของการทำเพื่อสาธารณประโยชน์ต่างๆ เพื่อให้คนกลุ่มนี้มีแรงผลักดัน ช่วยพัฒนาประเทศ หรือแม้แต่ นำข้อธรรมไปบอกกล่าวแก่ผู้สนับสนุน หรือประชาชนทั่วไป นักสื่อสารมวลชน เด่นในด้านของสื่อต่างๆ ธรรมะควรเสนอในลักษณะของจรรยาบรรณของวิชาชีพ เช่นสอนให้รู้จักเคารพในความเป็นมนุษย์ ถ้าใครเขาเดือดร้อน หรือไม่ยินยอมออกสื่อ ก็ไม่สมควรพาดพิงเขา สอนคนกลุ่มนี้ในเรื่องของพรหมวิหารสี่ ควบคู่ไปกับอาชีพของพวกเขา

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ที่ได้รับ

เอกสารอ้างอิง

- เกษม อุทยานิน. (2559). *สื่อสารมวลชน และการประชาสัมพันธ์*. กรุงเทพฯ: เลียงเชียง.
- เจษณี สุขจิรัตติกาล. (2560). *มารยาทและจริยธรรมในเครือข่ายสังคมออนไลน์*. กรุงเทพฯ: เรือนแก้ว.
- พระมหานิต สิริวฑฒโน. (2557). *จารีกอโตก*. (พิมพ์ครั้งที่ 4). พระนครศรีอยุธยา: ธรรมสภา.
- พระครูสุนทรธรรมโสภณ. (2561). *ยุทธศาสตร์การทางานเผยแผ่ของคณะสงฆ์ไทย*. กรุงเทพฯ: ทวีพิมพ์ดี.
- พระจักรพงษ์ วิสุทส์โล. (2558). *การใช้เทคโนโลยีกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ: ซีระฟิล์มและไซเท็กซ์ จำกัด.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). (2558). *คำวัด 2*. กรุงเทพฯ: เลียงเชียง.